

УДК 811.161.2

Наталія Сніжко

## ДИНАМІЗМ ТА ПОЛІФУНКЦІЙНІСТЬ МОВИ В ТЕЗАУРУСНОМУ ВІДТВОРЕННІ

Стаття присвячена проблемам системного вивчення розвитку та функціонування лексичного складу української мови кінця XVIII – початку XXI ст., відтвореного в загальномовному тезаурусі. Динамізм мовної системи аналізується на ділянках взаємодії комунікативних сфер, нової та застарілої лексики, образних слів та термінів, а також іншомовної лексики, засвоєння якої супроводжується варіюванням слів.

**Ключові слова:** тезаурус, зведений словник, поліфункційність мови, динамізм мовної системи, варіанти слів, запозичення, художньо-образні слова, терміни.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Слово як центральна одиниця мови виконує системотвірні функції і забезпечує функціонування мови в різних сферах комунікації, пізнавальній діяльності соціуму та художньо-естетичній творчості. Інтегральне дослідження словникового складу мови сприяє моделюванню закономірностей концептуалізації та категоризації дійсності, історії мовомислення, динаміки розгортання провідних ідей та мовних засобів їх вираження, розвитку мовно-аксіологічної парадигми тощо.

За визначенням В. М. Русанівського, слово є елементом Вічності [7], у якому переплітається давня історія і проблеми сьогодення, відображаються напрями метафоричного розширення семантики, процеси поєднання прямої номінації з виразною конотацією та емоційно-образним спрямуванням слова тощо. Слово варіює, продукує похідні слова та лексико-семантичні варіанти, знаходить застосування в нових сферах комунікації, розвиває нові образні значення, поповнює арсенал фразеологічних або термінологічних виразів та ін., тобто забезпечує різноманітні потреби мовців у спілкуванні, освоєнні світу, розвитку нових знань та збереженні уже набутих.

Надзвичайну роль слова в осмисленні та пізнанні зовнішнього і внутрішнього світу підкреслює М. Ф. Алефіренко. Долю слова учений порівнює з долею людини і наголошує на тому, що його історія є набагато складнішою і дивовижнішою, ніж доля людини. Слова є свідками життєвого шляху людей різних поколінь. «Розвиток мовних значень краще, ніж будь-яка хроніка, відбиває долі людей, їхні інтереси, звичаї, вірування, способи мислення» [2, с. 7].

В інтегральній лексикографічній системі «Лексичний тезаурус української мови кінця XVIII – початку XXI ст.», над створенням якої працюють лексикографи Інституту української мови НАНУ, постає багатовікова історія лексичного складу мови, а отже, й народу, яка відтворена словниками різних епох [11]. Вихідним пунктом лексикографічного моделювання динаміки мови та її функціонування є Словник української мови П. П. Білецького-Носенка, найновішу частину лексику відбивають словники сучасної мови, зокрема Великий тлумачний словник та Великий зведений орфографічний словник (за ред. В. Т. Бусла), а також Український орфографічний словник (за ред. В. Г. Скляренка).

Порівняння реєстрів словників забезпечує стратифікацію лексики за групами: 1) лексичне ядро мови та її периферія; 2) активна і пасивна лексика; 3) загальноживана і термінологічна лексика; 4) питомі та запозичені слова; 5) доміанти і варіанти слів та ін. Лексичне ядро мови вибудовується за спільним реєстром усіх аналізованих словників. Периферію складають слова, які подані одним або кількома словниками. До розряду пасивної лексики входять архаїзми та історизми, а також неолексеми, зафіксовані у щойно опублікованих словниках. За словниками минулих епох в сучасній інтегральній системі об'єктивується структура правічної народної лексики, сповненої високим енергетичним потенціалом. Тут і назви людей, параметризовані за різними ознаками денотатів та внутрішньомовними системними зв'язками (*ледар, баглий, байдала, байдич* та ін.; *буркало, буркун, бурчун* та ін.; *верзило, бовдур, довгеля* та ін.; *ватажок, верховід, гарикало* та ін.; *гладуля, буруля* та ін.), і назви їжі (*бараболінник, валюх, вергун, верчик, буцик, брусик*), посуду (*варильник, водяничик*), свійських тварин (*бадя* «ледачий віл», *буян* «неслухняний віл», *багрій* «сіро-бурий віл», *барна* «темно-сірий віл», *барнуля* «червоно-бура корова»), явищ природи (*багать-гора* «вулкан»), богословська та сакральна лексика (*богобійний, богоблагодатний, богодухновенний, боголюбивий*), назви податків та повинностей (*покошевне, покошевщина, покушевне, покушевщина, подимне, подушевщина*) тощо. Ідеографічне моделювання і статистичне дослідження лексику увиразнюють антропо- та теоцентричне спрямування українського мовимислення, традиції якого підтримуються сучасною мовотворчістю [10, 12]. Отже, тезаурусне опрацювання лексичного складу мови кінця XVIII – початку XXI ст. відтворює динаміку й структуру української мови і культури, об'єктивує закономірності мовної концептуалізації й категоризації світу та світобачення.

Стратифікація термінологічної лексики здійснюється в тезаурусі за допомогою галузевих ремарок, які забезпечують моделювання динаміки розвитку науково-виробничої сфери упродовж віків та сприяють системному вивченню процесів термінологізації і детермінологізації. З'ясування історії запозиченої лексики відбувається на основі словників іншомовних слів, а зведений реєстр варіантів запозичених слів у

тезаурусному форматі засвідчує складність процесів асимілювання іншомовних слів.

Варіанти слів систематизуються навколо інваріантів і розподіляються за категоріями: 1) варіанти слів, у яких відбувається чергування звуків *у та в, з та зі, із, с* і под., що є ознакою милозвучності української мови (*уболівати і вболівати, увічливий і ввічливий, зіскакувати і зскакувати, зітерти і стерти, зішкрябування і зшкрябування*); 2) варіанти, що відтворюють конкуренцію форм для позначення запозичених слів і реалій (*авантюра і авантура, автентичний і аутентичний, зигзаг-машина і зигзаг-машина*) і под. Варіанти слів та похідні систематизуються в тезаурусі за допомогою маркерів **разом з** та **при**, а також подаються вертикально упорядкованими переліками слів, розміщеними під домінантами.

Отже, і за синхронними зрізами, відтвореними словником певних епох, і в діяchronії, яка простежується за словниками різних часових періодів, реконструюється картина світу українців як складне й багатогранне явище. «Цілісна картина світу, – зазначає М. В. Пименова, – реалізується як сума теоретичних (філософсько-наукових), позатеоретичних (релігійно-художніх) та донаукових форм пізнання» [6, с. 34]. У лексичному тезаурусі зібрані слова, які засвідчують результати різних форм пізнання, тому можемо говорити про інтегрований вокабулярій як безцінне джерело моделювання мовної та концептуальної картин світу, а також визначення констант української культури.

Тезаурус передбачає параметризацію зібраної лексики за функціонально-стилістичним призначенням та частиномовною систематикою, тобто одержуємо лексикографічну систему універсального характеру, яка, власне, і відтворює природну сутність мови та її функцій. У сучасному мовознавстві, яке спирається на досвід макронаукових досліджень, зокрема лінгвоконцептології, лінгвокультурології, комп'ютерної лінгвістики та ін., загальноприйнятим є визнання таких важливих функцій мови, як комунікативна, мислетворча та художньо-естетична. Сучасні історики мови, лінгвостилісти та концептологи (М. Ф. Алефіренко, Е. Бартмінський, С. Я. Єрмоленко, В. І. Карасик, М. П. Кочерган, В. В. Колесов, В. А. Маслова, Н. О. Мех, В. В. Німчук, Ю. С. Степанов та ін.) зосереджені на з'ясуванні історії створення ментальних образів, художній творчості мовців та осягненні структури Логосу.

**Метою** нашого дослідження є спроба показати важливість тезаурусного відтворення структурно-функціонального ладу мови упродовж значного хронологічного відтинку. **Об'єктом дослідження** є стратифікація лексики за сферами комунікації та категоріями, що відтворюють структуру і функціонування мови. **Предмет дослідження** – лексичний склад мови кінця XVIII– поч. XXI ст., відбитий словниками різного типу та часу створення. Для досягнення мети використовуємо

**методи** лінгвістичного моделювання, компонентного аналізу семантики, описовий, статистичний, зіставний та ін.

**Аналіз досліджень цієї проблеми.** Динаміка лексичного складу мови постійно знаходиться в центрі уваги українських лінгвістів. Їй присвячені розділи академічних видань з історії української мови, окремі монографії та словники нових та актуалізованих слів і значень. Взаємодії комунікативних сфер, зокрема явищам термінологізації, детермінологізації та інтернаціоналізації сучасного лексикону присвячена колективна монографія «Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі» [5]. Розподіл нової лексики за поняттєвими класами в динамічному аспекті відтворено в лексикографічній праці «Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики» [1], який уклали науковці ІУМ НАНУ (відпов. ред. Є. А. Карпіловська). Неолексеми інтегровані навколо концептів *світ, простір, екологія, держава, інтернет, бізнес, фешн* та ін. Ґрунтовне зібрання нової лексики у праці А. М. Нелюби «Словотворчість незалежної України. 1991–2011: Словник» відтворює нові напрями динамічних змін, зокрема розширення меж поняттєвої групи «Мова, мовлення, мовомислення» (*словоцентричний, священнословити, правдомовлення*), творення назв жінок за допомогою суфікса -ин (*борчиня, гравчиня, знавчиня, продавчиня, екологиня*), поповнення неолексикону поетичною лексикою переважно композитного типу (*тихосніжжя, швидкоплиння, дзвінколунно*) тощо [12].

Поряд з переліченими динамічними змінами в мові учені вирізняють динамізм мовної системи. Ян Горецький зазначає, що поняття «динаміка» стосується якісних змін, пов'язаних із розширенням словникового складу та сфер вживання мови, а «динамізм» позначає напруження мовної системи, пов'язане з варіативністю засобів вираження думки та відношень між окремими комунікативними сферами. Учений вважає, що «...дослідження мовної динаміки повинно виходити з таких головних понять: з одного боку, є основні вияви, наслідки динамічних процесів як внутрішнього напруження системи (напр., варіативність, відношення центр – периферія), а з другого – процеси, які ведуть до динамічного, нестатичного характеру мовної системи» [4, с. 8].

До важливих динамічних процесів Ян Горецький відносить неологізацію та архаїзацію, інтелектуалізацію мови, інтернаціоналізацію, запозичення слів, їх наступну адаптацію тощо [4, с. 9]. Інтегральні лексикографічні системи, створення яких є **основним завданням** сучасної лексикографії, забезпечують комплексне вивчення усіх проявів динаміки та динамізму мовної системи.

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження.** В електронному загальномовному тезаурусі параметризуємо і рубрикуємо усі перелічені вище різновиди динаміки та динамічності мови, а її поліфункційність відтворюємо способом розподілу лексики за комунікативними сферами. Особливої уваги зазнають явища взаємодії

функціонально-стилістичних різновидів мови. За статистичними даними, одержаними внаслідок опрацювання іменникової системи, поданої в одинадцятитомному Словнику української мови, визначаємо низку слів, що складають зону активної взаємодії художньо-образних і термінологічних засобів мови. Серед них ті слова лексичного ядра мови, які постійно розширюють семантику і входять своїми значеннями до термінологічних підсистем. Лексичні одиниці *поле*, *корінь*, *пояс*, *гніздо*, *ядро*, *лапа*, *масло*, *щит* та ін. виявляються також активними компонентами фразеологічних зворотів. Це слова з найвищим ступенем функціональної активності. Полісемантичне слово **пояс**, що має пряме номінативне значення «смуга тканини або іншого матеріалу для підперізування одягу в стані», функціонує як термін в географії, анатомії, архітектурі, економіці, має спеціальне значення «смуга однорідних фізичних об'єктів (гір, озер, лісів, гірських порід, небесних тіл і т. ін.)», вживається в терміносполуках *вулканічний пояс*, *радіаційний пояс*, *пояс оборони* та ін., є компонентом фразеологізмів (*затикати за пояс*, *кланятися в пояс*, *брати за пояс ноги* та ін.), вживається у складі порівнянь та образних виразів: *Кругом хати жовтіла призьба, неначе жовтий пояс* (І. С. Нечуй-Левицький) [9, XI, с. 495]. Лексема **ядро**, що має пряме значення «внутрішня частина плоду (горіха, зерна, насіння і т. ін.), покрита оболонкою або шкаралупою» [9, XI, с. 625], функціонує у сфері геологічної, фізичної, біологічної, військової та спортивної термінології. У міжгалузевому вжитку має спеціальне значення «внутрішня, центральна частина чого-небудь»; входить до складу порівнянь та образних виразів. У сучасній українській мові слово набуває нового термінологічного значення і використовується в інформатиці у складі терміносполуки *ядро компілятора* [3, с. 1646]. Зі Словником української мови за ред. Б. Д. Грінченка перелічені значення лексеми **ядро** мають лише одну спільну позицію – пряме значення, яке, до речі, супроводжується змістовною ілюстрацією: «*Роди, Боже, жито, пшеницю: у полі ядро, а в домі добро*» [8, IV, с. 536]. Розширення семантики слова в діяchronії відтворює стрімкий розвиток термінологічних підсистем і невичерпні функціонально-стилістичні можливості слова. Слово безупинно працює задля гармонії світу, інтегрує світ у собі і є основним елементом його розвитку. Отже, слова з потужним функційним зарядом і є тими важливими лексичними одиницями, які забезпечують поліфункційність мови і її здатність задовольняти різноаспектні потреби мовців.

**Висновки та перспективи подальшого дослідження.** У підсумку варто зазначити, що опис-моделювання динамізму та функціонування української мови підтверджує її статус високорозвиненої мови та увиразнює широкий спектр засобів номінації та комунікації. Системне опрацювання лексичного складу української мови кінця XVIII – початку XXI ст. в загальномовному тезаурусі є перспективним для дослідження цілісної картини світу та вивчення історії українського мовомислення в синхронії і діяchronії.



**Список використаної літератури**

1. Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики / Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критська, Т. К. Пуздирева, Ю. В. Романюк; відп. ред. Є. А. Карпіловська. – К. : ТОВ «КММ», 2013. – 416 с.
2. Алефиренко Н. Ф. Спорные проблемы семантики / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Гнозис, 2005. – 326 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.
4. Горещкий Ян. Динамічність і динаміка в мові (переклад з словацької М. М. Пешак) / Ян Горещкий // Мовознавство. – 1988. – № 6. – С. 7–10.
5. Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.
6. Пименова М. В. Концептуальные исследования. Введение: учеб. пособие / М. В. Пименова, О. Н. Кондратьева. – М. : ФЛИНТА : Наука, 2011. – 176 с.
7. Русанівський В. М. У слові – вічність: (Мова творів Т. Г. Шевченка) / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 2002. – 240 с.
8. Словарь української мови / за ред. Б. Д. Грінченка. – Т. I – IV. – К., 1907–1909.
9. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
10. Сніжко Н. В. Сакральна лексика в загальномовному тезаурусі / Н. В. Сніжко // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. пр. – Вип. 659. Романослов'янський дискурс. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2013. – С. 67–74.
11. Сніжко Н. В. Системний підхід до вивчення динаміки лексичного складу української мови кінця XVIII – поч. XXI ст. / Н. В. Сніжко // Українська мова. – 2013. – № 3. – С. 110–127.
12. Сніжко Н. В. Сучасні українські «мислеквіти» в лексикографічному доробку Анатолія Нелюби (Словотворчість незалежної України. 1991–2011: Словник / укладач А. Нелюба. – Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2012. – 608 с.) / Н. В. Сніжко // Лексикографічний бюлетень : зб. наук. пр. / відп. ред. І. С. Гнатюк. – Вип. 23. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. – С. 113–117.
13. Яворницький Д. І. Словник української мови / Д. І. Яворницький. – Катеринослав, 1920. – Т. 1 (А–К). – 408 с.

**Снежко Наталия. Динамизм и полифункциональность языка в тезаурусном отражении.** Рассматриваются проблемы системного изучения лексики украинского языка конца XVIII–нач. XXI вв., которая находит отражение в общезыковом тезаурусе и сводном словаре лексики украинского языка. Электронный тезаурус состоит из двадцати словарей украинского языка разных типов и эпох, поэтому всеобъемлемо отражает его структурно-функциональные особенности.

Динамизм языковой системы исследуется на участках наивысшего напряжения, обусловленного образованием новых слов и значений, взаимодействием коммуникативных сфер, заимствованием слов, вариативностью языковых средств и под. Динамика развития лексического состава языка отражается рубриками, лексикографическими параметрами и комплексами структурно-функциональных помет. Тезаурус создается как открытая многофункциональная система по аналогии к языковой системе, отражающей целостную картину мира, которая, по утверждению М. В. Пименовой, реализуется как сумма теоретических (философско-научных), внетеоретических (религиозно-художественных) и донаучных форм познания. Тезаурус отражает основные функции языка, поэтому является перспективой для создания новых лексикографических систем и словарей, в том числе и идеографического типа.

**Ключевые слова:** тезаурус, сводный словарь, полифункциональность языка, динамизм языковой системы, варианты слов, заимствования, образные слова, термины.

**Snizhko Natalia. Dynamism and Multifunctional Language Thesaurus Reflection.**

The problems of systematic study of the vocabulary of the Ukrainian language the end of XVIII - beginning of XXI centuries is discussed, which is reflected in the general linguistic thesaurus and the summary index of vocabulary of the Ukrainian language. Electronic thesaurus consists of twenty Ukrainian language dictionaries of different types and ages, so all-embracing reflects its structural and functional features.

The dynamism of the language system is studied in the areas of highest tension caused by the formation of new words and meanings, communicative interaction spheres, loan words, variability of language means etc. The dynamics of the lexical structure of language reflects headings lexicographic parameters and structural-functional complex marks. Thesaurus is created as an open multi-functional system similar to the language system that reflects a holistic view of the world, which, according to M.V. Pimenova vision, realized as the sum of the theoretical (philosophical and scientific), non-theoretical (religious and art) and pre-scientific forms of knowledge. Thesaurus reflects the basic functions of the language, so is the prospect for new Lexicography thesauruses and dictionaries, including of ideographic type.

**Keywords:** Thesaurus, Dictionary synthesis, polyfunctionality of language, the dynamism of the language system, variants of words, loan words, figurative words, terms.

Стаття надійшла до редколегії 29.01.2015